

ФІЛОСОФІЯ І СУМІЖНІ СФЕРИ ДУХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 130.122 (141.8-330.84)

Оксана Петрушенко
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРОВІДНИХ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ УТОПІЇ

© Петрушенко О., 2008

Автор визначає та окреслює такі соціальні функції утопії, як соціального явища (що властиві і позитивній, і негативній утопії): дидактичну, прогностичну, критичну, аксіологічну, культуротворчу, особистісну, виховну, соціально-політичну, і робить висновок про соціальну доцільність (а не надлишковість) утопії у житті суспільства.

Ключові слова: утопія, антиутопія, соціальна функція, суспільство, особистість, критика, культура.

Oksana Petrushenko. Contents and Significance of the Main Social Functions of Utopia.

Author of the article defines and traces next social functions of utopia as social phenomenon (which belong both to positive and negative utopias): deductical, prognostic, critical, value, cultural, personal, educational, socio-political; and makes conclusion about social expedience (but not superfluity) of utopia in social life.

Key words: utopia, antiutopia, social function, society, person, critique, culture.

Термін *утопія* як окреслення та змалювання втіленого у дійсність деякого ідеалу часто на буденному рівні, у політичних дискусіях, під час обмірковування та планування певної діяльності розглядається та оцінюється як щось зайве, непотрібне, недоречне. Якщо той чи інший проект під час обговорення назвали утопічним – значить він безглуздий і недоцільний, недоладний; про нього можна забути. Він не стосується до реального ходу історії, до вирішення практичних проблем, до наявного людського буття. Проте історичний досвід показує, що утворення суспільної думки та культури не бувають однозначно зайвими і надлишковими. Всі вони так чи інакше породжуються певними соціальними потребами, обставинами, і надалі відіграють свою роль у житті як суспільства та соціальної групи, так і окремої людини. Такі утворення суспільної свідомості обов'язково для чогось потрібні суспільству та його членам. А, отже, виникає потреба окреслити основні соціальні функції такого “безглуздового” феномену суспільної свідомості, як утопія.

Мета статті – визначити бодай основні соціальні функції утопії як суспільного феномену.

Варто спеціально зазначити, що особливо цікавим є завдання окреслити соціальні функції утопії як такої (і позитивної утопії, і негативної, або антиутопії), бо обидва ці напрямки утопічної творчості та утопічного світобачення пов'язуються з феноменом утопічного як такого.

Очевидно, що позитивна та негативна утопії мають свої особливості, що зумовлюють відмінність, а іноді й протилежність деяких з їхніх функцій. Певні відмінності соціальних функцій позитивної та негативної утопій вже були досліджені у вітчизняній літературі. Так, Г. Сабат у своїй монографії “У лабіринтах утопії та антиутопії” говорить про те, що основні функції позитивної утопії – втішати і настановчо повчати; антиутопії – попереджати і застерігати [7, с. 21]. В утопіях сприйняття майбутнього оптимістичне; антиутопії ж пройняті песимістичною тривогою, трагізмом, безвихіддю, відчаєм. Утопія – це райдужний міраж прийдешнього, а антиутопія – траурний реквієм майбутньому” [7, с. 21].

Проте Г. Сабат звертає увагу і на певні соціальні функції, які характерні для соціальних утопій загалом (як позитивних, так і негативних). Якщо обидві ці групи утопічних творів єдині у своїй “утопічності”, то є сенс розглядати їх у єдності. До таких функцій автор зараховує *дидактизм*, тобто прагнення навчити людство правильно жити [7, с. 19]. Кожен утопічний твір прагне до повчальності, прагне висловитися з приводу належного, розумного, власне людського способу життя та співжиття у суспільстві. Ця спільна для різних видів утопії функція реалізується позитивною та негативною утопією по-різному та різними засобами. Позитивна утопія пропонує певні взірці для наслідування з елементами пояснення та обґрунтування; її завдання та мета – створити взірець для наслідування. Негативна ж утопія здійснює доведення “від супротивного”, але при тому теж має певні міркування щодо належного стану справ у суспільстві та належної поведінки членів суспільства.

Відзначають, як правило, і *прогностичну* функцію утопії. Кожна утопія (і позитивна, і негативна) претендує на передбачення майбутнього [6]. Причому механізм такого передбачення обох напрямків утопічної думки ідентичний. Будь-яка утопія продовжує в майбутнє певні тенденції розвитку, що існують у сучасному автору суспільстві, і на цій підставі пророкує певний варіант майбутнього. Як вже було зазначено вище, позитивна утопія сподівається на прогрес та позитивні перспективи розвитку; антиутопія не очікує від майбутнього нічого доброго. Проте прогноз присутній у будь-якому з цих творів. Г.Сабат пише, зокрема, про прогнозування та пророкування [7, с. 21]. Утопії притаманний не сухий прогноз з процентними даними щодо вірогідності його реалізації, а пристрасна, художня або публіцистична форма викладення бачення майбутнього, що дійсно межує з пророкуванням.

Крім цих функцій, аналіз самих утопічних творів та коментуючої літератури дає змогу виділити також низку інших функцій.

Кожна утопія, і позитивна, і негативна, містить критику певних соціальних реалій. Тому можна однозначно стверджувати, що утопії притаманна *критична* функція. Термін “критика” у спеціальній літературі трактується по-різному, проте можна стверджувати, що незалежно від конкретного визначення терміну таку функцію утопія виконує.

Якщо трактувати термін “критика” у широкому, філософському значенні цього слова, як аналіз певного явища або процесу, то потрібно зазначити, що кожен утопічний твір є результатом аналізу суспільства, і висновки та дані з цього аналізу присутні у самому творі. Автори утопічних творів аналізують суспільство як спільноту, суспільство як систему, і до того ж відзначають його позитивні та негативні риси, а також тенденції його подальшого розвитку.

Якщо трактувати термін “критика” як зауваження, як визначення слабких та хибних аспектів суспільного життя, то мусимо визнати, що така критичність теж присутня в утопіях різного спрямування. Незалежно від того, з яким видом утопічного твору ми маємо справу – з позитивною чи з негативною утопією, тут описуються численні вади суспільного життя, демонструються недоліки законодавства, правління, освіти, приватного життя особистості у певному соціумі тощо.

У позитивних утопіях критика традиційно міститься у першій частині твору, де подається критичний опис сучасного автору суспільства. Саме ця критична частина слугує основою для подальшого конструювання позитивного взірця за принципом “від супротивного”. Залежно від автора та конкретного твору тут може переважати або аналіз, або викриття та звинувачення.

В антиутопіях критика міститься імпліцитно. Вона часто міститься не явно, а приховано, і пронизує собою весь твір. Ми зустрічаємо її у висловлюваннях персонажів, у псевдоісторичних довідках, у змальованих ситуаціях, навіть в іменах персонажів (так, у О.Хакслі у його творі “О чудовий новий світ” фігурують такі персонажі, як Поллі Троцька, Бернард Маркс, що вже може розглядатися як своєрідний “камінець” у бік соціал-демократії). Критику в антиутопіях можуть подавати у формі іронії, сарказму, або сатири.

На нашу думку, позитивна утопія, оскільки вона ближча до раціоналістичної традиції, більше тяжіє до критики як аналізу, до розмірковувань та логічних обґрунтувань. У той же час антиутопія, що більше пов’язана з ірраціоналізмом, має схильність до від’ємної, нищівної критики, коли певні соціальні процеси емоційно сприймаються як негативні, неприйнятні, у чорних кольорах.

З критики-аналізу логічно випливає ще одна функція утопії – *гносеологічна*. Здійснюючи критичний аналіз реального стану речей, утопія, по-перше, за допомогою опису надає доволі детальну інформацію про процеси та явища, які відбуваються у суспільстві [8, с. 654]. Відомо, наприклад, що дані, які наводив Т. Мор у першій частині своєї “Утопії”, добре співвідносяться з іншими історичними джерелами того часу щодо соціально-політичних процесів у Англії, і використовувалися як історичні свідчення тими істориками, що вивчали історію Англії XV–XVI ст. По-друге, автори і позитивних, і негативних утопій намагалися з’ясувати причини суспільних негараздів та можливі шляхи виходу з них. Серед цих причин вони виділяли, зокрема, такі, які важко заперечити і які пропонувалися також представниками інших напрямків соціального знання і пізнання – економістами, юристами, політологами тощо. До таких причин суспільних негараздів утопісти зараховували наявність приватної власності та всевладність багатства у суспільстві, погану соціальну політику держави, економічні закони розвитку капіталу, недостатній розвиток освітньої системи, розповсюдженість забобонів та нерозумних звичаїв і традицій у суспільстві, тоталітаристські тенденції в політиці.

Особливістю, а, можливо, й недоліком пізнавальної діяльності в межах утопічної творчості є прагнення сприймати світ у чорно-білих кольорах. Безпристрасне, об’єктивне пізнання тут практично відсутнє. Звідси випливає ще одна функція утопії – *аксіологічна*. Ця функція утопії пов’язана з ціннісним аспектом життя людини і суспільства. Навіть якщо автор утопічного твору не декларує відкритим текстом свої ціннісні уподобання та принципи, їх доволі легко можна вивести, вичленити із самого тексту. За своїм змістом ціннісні пріоритети в утопічній літературі є доволі різноманітними. Так, для одних авторів найважливішими є цінності, що пов’язані з суспільством, спільнотою, державою; для інших найвища цінність – це свобода людини, її щастя, вільні душевні пориви, які не повинні обмежуватися чи заборонятися спільнотою [2]. Існують також утопії культурологічного спрямування, де найвищими цінностями виступають культура, література, культурні артефакти (книги, картини, архітектурні будови) [1, 13]. У деяких утопіях декларується цінність природи та природності [4, 3].

Варто особливо відзначити, що в оцінках утопістів світ постає як розірваний, розділений на позитивне і негативне, які протистоять одне одному. У позитивних утопіях опис досконалого суспільства протиставляється наявному недосконалому, яке змальовується як однозначно неприйнятне. У негативних утопіях опис жахливого суспільства майбутнього протиставляється позитивному внутрішньому світу індивіда, з одного боку, та, з іншого, деякому позитивному ідеалу суспільного життя, що існує у свідомості автора і доволі легко викристалізується під час аналізу твору. Проте в обох випадках описуваний образ суспільства одномірний – він або позитивний, або негативний.

Цінності, що існують у певному суспільстві та визнаються ним у якості цінностей, тісно пов’язані з культурою, з певним типом культури. Тому доцільно говорити про *культуротворчу* функцію утопії. Культуротворча функція утопії демонструє нам зв’язок останньої з певним типом культури та прагнення до розвитку культури, її зміни та вдосконалення. Утопісти під час створення своїх проєктів завжди відштовхувалися від наявної, сучасної їм культури. (Варто зазначити, що ми говоримо про культуру у широкому значенні цього слова – культуру як певний спосіб діяльності, створення нових артефактів, збереження та використання їх, що призводить до утворення специфічного цивілізаційного простору) [11]. У культурологічному вимірі утопій ставлення до цінностей теж значною мірою є чорно-білим: цінностей сучасного утопістам суспільства визнаються як такі, що гідні подальшого розвитку і вдосконалення (насамперед тут йдеться про освіту, літературну діяльність та збереження книг, розвиток наукових знань). Ті риси та характеристики суспільного життя, які утопісти пропонують відкинути та знищити, переважно пов’язані із порушенням культурних норм. Так, засуджується не розвиток промисловості, а жадібність та безжальність власників підприємств, які не мають милосердя та змушують найманих робітників працювати довго та важко. Засуджується несправедне або тоталітарне правління, яке відступає від уявлень про гуманізм та демократію. Засуджується відсутність різнобічної освіти та наявність ідеологічного тиску, що є відступом від принципів свободи совісті у широкому значенні слова, від свободи мислення, від духовної свободи.

Оскільки культура неможлива без особистості, без людини, бо саме творча особистість є суб'єктом культуротворення, то наступною соціальною функцією утопії можна назвати *особистісну* функцію. Особистісна функція утопії пов'язана з декількома аспектами її існування та функціонування.

По-перше, в утопії знаходить свій вираз особистість автора, його світогляд, характер освіти, доміанти внутрішнього світу. Крайнім виразом та проявом прагнення до такої реконструкції особистості автора за його твором були відомі праці З. Фрейда, проте і без такої деталізації очевидно, що особистості Т. Мора та О. Хакслі істотно відрізнялися одна від одної. Саме особистісно-світоглядний аспект утопії, специфічно-авторське бачення соціальних проблем та процесів здебільшого приваблює або відштовхує читачів і критиків як позитивних, так і негативних утопій.

По-друге, будь-яка утопія імпліцитно містить у собі уявлення про те, що таке людина у її суспільному та індивідуальному вимірах, які її суспільні запити, соціальні ролі, функції, можливості. Саме ці антропологічно-особистісні параметри, що існують у свідомості автора, і зумовлюють ту картину суспільного життя, яка описана у тому чи іншому утопічному творі. Це суспільне життя мислиться як найпридатніше для особистісного існування та розвитку – у позитивних утопіях, або як абсолютно неприйнятне, нищівне, руйнівне для особистості – у негативних (в антиутопіях).

Отже, певне уявлення про особистість є тією доміантою, відповідно до якої будується вся конструкція утопії. До того ж можливий і зворотний хід думки – коли ми читаємо утопічний твір, то можемо скласти уявлення про те, які соціальні умови, які обставини потрібні людині для нормального, щасливого життя, що може забезпечити внутрішній спокій, оптимістичний або принаймні доброзичливий погляд на світ, можливості для духовного життя. А оскільки з цього приводу у світовій та сучасній культурах існують різні точки зору, то можлива, напевне, класифікація утопій, які існують сьогодні за цими параметрами.

Оскільки, читаючи утопічні твори, ми можемо скласти собі уявлення і про належний варіант суспільного устрою та соціального життя, і про особистість в межах суспільства, можемо говорити про *виховну* функцію утопії. Утопія дозволяє читачеві (і автору) “програвати” ті чи інші варіанти життя у суспільстві, варіанти поведінки особистості, ставить перед проблемою особистісного вибору щодо певних норм, принципів, моделей суспільних взаємодій.

Виховна функція утопії проявляється подвійно.

По-перше, виховна функція утопії може реалізовуватися в період становлення особистості, тобто в підлітковому та юному віці. Цей період у житті людини характеризується формуванням та засвоєнням певних принципів, ідеалів, а також намаганням співвіднести ці принципи та ідеали з безпосередніми реаліями життя. Саме в цей період розвитку особистості ми знаходимо добрий ґрунт для утопічних уявлень, бо молода людина намагається надати певним ідеалам як уявленням про належне чуттєво-реального окреслення, уявити собі їх в усій повноті буття, конкретизувати в своїй уяві та спробувати знайти в дійсності. Можна сказати, що це період, коли утопічність прагнень та уявлень про світ є необхідним компонентом процесу кристалізації власних переконань щодо належного, людяного, формування здатності людини до творчості, становлення її індивідуальності, визначення її соціальної та політичної позиції.

По-друге, утопічна література може спонукати дорослу людину, що є вже сформованою особистістю, звернути увагу на такі сторони життя, про які вона в межах своєї повсякденності та професійної діяльності не схильна була замислюватися. Можемо послатися на висловлювання з одного з листів, що передують “Утопії”: “Читання це настільки вразило мене, що, обміркувавши та зваживши звичаї та встановлення утопіців, я майже перестав дбати про сімейні справи і навіть закинув їх, бо побачив, що всі міркування про господарство і господарність взагалі, всі клопоти про збільшення майна – це дурниці”[5, с. 87]. Іншим добрим прикладом може бути розповідь Дж. Оруела про “новомову” у романі “1984”[9, с. 200–208]. Будь-яка доросла людина користується мовою (або й мовами), але для того, щоб людина замислилася над характером можливостей, що дає нам членоподібна мова, над відповідністю набору слів та змісту міркувань, опис “новомови” є надзвичайно корисним.

Оскільки мова функціонує в певному суспільстві, змінюється певною мірою від соціально-політичних реалій та може впливати як на суспільну думку, так і на соціальну психологію, доцільно виділити також *соціально-політичну* функцію утопії. Ціла низка авторів аналізує саме можливості використання утопій суспільством або окремими соціальними групами для боротьби за досягнення різноманітних соціально-політичних цілей [12]. Так, К.Мангейм розглядає утопію як варіант соціально-критичного погляду на стан суспільства; причому утопія має на меті змінити існуюче суспільство, якщо воно не задовольняє людей. К.Мангейм пише, що можна вважати утопічною “лише ту “трансцендентну по відношенню до дійсності” орієнтацію, яка, перетворюючись на дію, частково або повністю підриває існуючий в даний момент порядок речей” [10, с. 113]. У марксистській традиції утопії поділяли на селянські, дрібнобуржуазні тощо, і мусимо визнати, що певні підстави для такого поділу давав сам матеріал, тобто самі тексти утопій, бо різні соціальні групи по-різному уявляли собі, якими мають бути соціально-політичні зміни у суспільстві.

Означені соціальні функції утопії вказують на її тісний зв'язок як з індивідуальною, так і з груповою та суспільною свідомістю. Отже, утопія не може бути чимось випадковим, недоречним з точки зору існування та розвитку суспільства; не може бути низкою помилкових витворів окремих мислителів. На потрібність та невідповідність утопії вказує також наявність так званих народних утопій у певних культурних регіонах. Ці народні утопії виникають спонтанно і не пов'язані з волею або хибністю мислення певної окремої особи.

Наявність у утопії соціальних функцій свідчить про закономірність її виникнення та існування; про її необхідність для суспільного та індивідуального буття. А, отже, засуджувати утопію як специфічний спосіб осмислення дійсності або намагатися вилучити її з життя суспільства було би справою невдячною. Оскільки утопія виконує у суспільстві певні функції, вона необхідна для подальшого нормального життя суспільства загалом та життєдіяльності окремих його членів.

Хотілось би особливо підкреслити, що ми говоримо про утопію як таку (деякі автори пропонують для такого осмислення явища утопії термін *пантопія* [7, с. 143]. А тому вітати один напрямок утопічної літератури та проголошувати анафему іншому немає сенсу, бо вони єдині у своїй вихідній суті. Звичайно, зміст утопій підлягає аналізу та потребує осмислення, але позиція на зразок “не варто зважати на це, бо це – утопія” є неправомірною і недалекоглядною. На це вказують, зокрема, окреслені соціальні функції утопії.

1. Брэдбери Р. 451 по Фаренгейту / Р. Брэдбери. О скитаньях вечных и о Земле. – М.: Правда, 1987. 2. Замятин Е. Мы // Вечер в 2217 году. – М.: Прогресс, 1990. 3. Китайские социальные утопии. – М.: Наука, 1987. 4. Маламуд Ш. Испечь мир: ритуал и мысль в древней Индии. – М.: Вост. лит., 2005. 5. Мор Т. Утопия. – М.: Наука, 1978. 6. Мортон А.Л. Английская Утопия. – М.: Изд-во иностранной лит., 1956. 7. Сабат Г. У лабіринтах утопії та антиутопії. – Дрогобич: Коло, 2002. 8. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. 9. Оруэлл Дж. “1984” и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – М.: Прогресс, 1989. 10. Утопия и утопическое мышление. – М.: Прогресс, 1991. 11. Хренов Н.А. “Человек играющий” в русской культуре. – СПб.: Алетейя, 2005. 12. Штепа В.В. RUтопия. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2004. 13. Эстетика Морриса и современность. – М.: Изобразительное искусство, 1987.